

Hercegovina sredinom 19. stoljeća – Zemlja i ljudi u općim izvještajima britanskih konzularnih predstavnika za 1857. i 1858. godinu

Edin Radušić
Sarajevo

Velika Britanija je primarno zbog njenih strateških interesa na Istoku i održanja ravnoteže u Evropi u 19. stoljeću važila za zaštitnika Osmanskog carstva, a zalaganje za očuvanje nezavisnosti i integriteta osmanske države bili su proklamirani temelji britanske politike u Istočnom pitanju¹. U tom pravcu se Britanija obavezala tri puta: Pariskim i Tripartitnim sporazumom iz 1856, te Londonskim iz 1871. godine. Podršci Porti je dodatno doprinosilo mišljenje u Londonu da moguće alternative osmanskoj vlasti na jugoistoku Evrope i na Bliskom istoku (ruska kontrola tih prostora ili vlast novonastalih balkanskih hrišćanskih kneževina) neće Velikoj Britaniji i Britancima omogućavati slobodan prolaz ka Indiji i slobodnu trgovinu i zaštitu već uloženog kapitala, kao što je to slučaj s Osmanskim carstvom². Odbrana britanskih interesa na globalnom nivou podrazumijevala je snažnu flotu i spremnost da se ista upotrijebi kada druge metode ne uspiju. To je bila krajnja mjera, a prije toga Velika Britanija je svoje interese i interese svojih podanika branila državnim autoritetom i razgranatom diplomatskom i konzularnom mrežom. O tome govori i činjenica da je u drugoj polovini XIX stoljeća samo u evropskom dijelu Osmanskog Carstva imala 10 konzulata i 16 vicekonzulata³.

Sredina 19. stoljeća, obilježena Krimskim ratom, u evropskoj diplomatiji i evropskoj politici donijela je značajne promjene. Krimski rat je, pored ostalog, značio i uključenje javnog mnijenja u politiku koju su vodile evropske države. I u ovom pogledu Britanija je zbog svog specifičnog državnog sistema

¹ U historiografiji koja se bavi Istočnim pitanjem uz pojmove Bolesnik, Bolesnik na Bosforu ili Bolesnik u Evropi susreće se i pojam Britanski doktor. Vidi: Cunningham 1993.

² Vidi: Bourne 1970, 484; Puryear 1931, 429-430; Jelavich 1973, 91-92; The New Cambridge Modern History, 490.

³ Okey 2002, 61-63.

i razudjenih centara moći bila predvodnik. Novine su sve češće imale svoje specijalne izvještaje na potencijalno kriznim područjima ili u njihovoj blizini. Sam po sebi, evropski dio Osmanskog carstva, a posebno Bosanski ejalet kao njegova najisturenija provincija, bili su interesantno područje. To je bio razlog više da se pojačava konzularna mreža u evropskom dijelu Osmanskog carstva. Trebalo je i u tom dijelu Carstva imati svog predstavnika koji bi pratio šta se sve dešava na terenu, kako se provode reforme, šta rade druge velike sile, kako se ponašaju susjedne kneževine. Svi navedeni faktori i globalna svjetska kretanja utjecali su na to da se nosioci britanske vanjske politike odluče za osnivanje konzulata u Bosni i vicekonzulata u Hercegovini, pa je Britanija mrežu konzularnih predstavništava u Carstvu nadopunila osnivanjem konzulata u Sarajevu i vicekonzulata u Mostaru 1857. godine⁴. Konzuli i vicekonzuli su o svim dešavanjima i pojavama u Bosni i Hercegovini i oko nje, koja su bila zanimljiva Britancima, podnosili izvještaje i slali depeše. Iako je britanski konzulat posebnu pažnju posvećivao svom najvažnijem zadatku u Bosni i Hercegovini do izbijanja Istočne krize – praćenju provođenja reformi i poduzimanju mjera za njihovo efikasnije provođenje kao najvažnijeg sredstva za očuvanje Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog carstva⁵, izvještaji koje su slali konzuli i vicekonzuli, između ostalog, sadrže vrijedne informacije o geografskim osobinama zemlje, stanovništvu i njegovim običajima i navikama, prirodnim bogatstvima i privrednim potencijalima, postojećem načinu proizvodnje i razmjeni dobara, cijenama, vjerskom životu, školstvu i kulturi općenito, svakodnevnici, konzulatima i konzulima drugih velikih sila.

U tom smislu najvrjednije sumarne podatke sadrže opći izvještaji koji na jednom mjestu i na ograničenom prostoru daju cjelokupan presjek zemlje i njenog stanovništva, čije je pisanje bilo precizno definirana obaveza britanskih konzularnih predstavnika proizišla iz Generalnih instrukcija za britanske konzule⁶. Prema njima, konzul je pisao generalne izvještaje o provinciji pri stupanju na dužnost i neku vrstu sumarnih, godišnjih izvještaja koji su najčešće bili trgovinski. Generalni izvještaji obuhvatali su pojedinosti o kapacitetu i općim pomorskim karakteristikama luke, s posebnim upućivanjem na njene trgovačke kapacitete i mogućnosti, opise stanovništva, trgovine i navigacije, lokalne kopnene i vodene komunikacije. Konzul je imao obavezu da šalje godišnji trgovinski izvještaj, dajući što potpunije informacije i vlastitu opservaciju obima i karaktera vanjske trgovine, te stanja i mogućnosti luke. On je u godišnjem izvještaju slao informacije o sirovinama i drugim izvoznim proizvodima i kapacitetima. U izvještajima iz Bosne i Hercegovine

⁴ The Foreign Office list; containing Diplomatic and consular appointments, &c. January 1858. London; FO 195/553, Clarendon-Churchillu, Foreign Office, 15. septembar 1856, no. 1. (Kopija); FO 195/553, Churchill-Stratfordu de Redcliffeu, Sarajevo, 6. marta 1857, no. 8.

⁵ O britanskoj politici prema Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine opširnije vidi u: Radušić 2008.

⁶ FO 381/606, The General instructions to Her Majesty's Consuls; kao i generalni i godišnji izvještaji britanskih konzula iz Bosne.

povremeno su trgovinske zarade za tu godinu pridodavane godišnjem izvještaju, za izvoz i uvoz posebno, s nazivima svakog glavnog artikla, kvantitetom i vrijednosti robe. Povremeno su izvještavali o prosječnim tržišnim cijenama osnovnih živežnih namirnica i o cijenama za glavne uvozne i izvozne artikle u toku godine i, također, o vrstama namirnica koje troši lokalno stanovništvo⁷.

Opći (sumarni) izvještaji britanskog ili nekog drugog konzulata važan su izvor za izučavanje historije naše zemlje, a može se reći i da predstavljaju najoptimalniji izvor za razumijevanje viđenja zemlje i ljudi od strane nekog stranca, službenog ili privatnog lica. Oni su neka sredina između putopisa i redovnog konzularnog izvještaja koji se dotiču konkretnog problema, i imaju prednost i nad jednim i nad drugim. Ako ih usporedimo s putopisom – koji najčešće nastaje kao rezultat kratkog boravka stranca i njegova su prva reakcija na zemlju i narod, a počesto je i rezultat stereotipnog razumijevanja drugog i drugačijeg – i s druge strane, s konzularnim izvještajima, koji nisu opći sumarni i koji sadrže uglavnom konkretne informacije o određenom događaju i slučaju pa se cjelovit pogled na zemlju ne može direktno shvatiti, sumarni (opći) konzularni izvještaji sadrže pozitivne strane i jednog i drugog.

Oni omogućavaju razumijevanje cjeline – zemlje i naroda, unutrašnjih i drugih društvenih odnosa – a u njima navedeni primjeri služe kao ilustracija općoj slici i istovremeno doprinose većoj zanimljivosti izvještaja. Autori tih izvještaja su ljudi koji su studirali zemlju i narod i duže vremena boravili u Bosni i temeljitije je posmatrali i izučavali. Činjenica da britanski sumarni izvještaji nisu stizali do drugih subjekata izuzev konzulima pretpostavljenih osoba, te s obzirom na to da se britanska politika tog vremena zalagala za očuvanje osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini i drugim pokrajinama putem provođenja reformi i izjednačavanjem položaja svih sultanovih podanika, kao i za popravljjanje blagostanja naroda, navodi nas na zaključak da konzuli nisu namjerno slali krive izvještaje, već da su nastojali predstaviti stvarno stanje stvari u zemlji.

U tom smislu važnost im je u vrijeme nastanka bila velika, jer se na osnovu njih kreirala britanska politika prema Bosni i Hercegovini na visokom nivou i u zvaničnim krugovima stvarala slika o ovoj zemlji, narodu i odnosima koji vladaju u njoj, ali im je time istovremeno dugoročno u velikoj mjeri uskraćena dimenzija kreiranja javnog mnijenja o Bosni. To znači da su na trenutnu politiku imali više utjecaja od putopisa, ali su dugoročno na viđenje zemlje, naroda, stanja i odnosa u zemlji više utjecaja imali novinski članci i putopisi nego službeni konzularni i diplomatski izvještaji. Tako je u Evropi, ali i u samoj Bosni i Hercegovini, mnogo poznatije Evansovo viđenje naše zemlje i naroda nego npr. Holmesovo, koji je decenijama bio na službi u Carstvu i Bosni i situaciju u zemlji mnogo bolje razumio i u svojim izvještaji-

⁷ Radušić 2009, 75-76.

ma pozitivnije predstavljao⁸. Vrijednost ovih britanskih izvještaja i izvještaja drugih konzulata je porasla nakon uništavanja Vilajetskog arhiva u granatiranju Orijentalnog instituta u Sarajevu od strane srpskih snaga za vrijeme opsade Sarajeva. Oni su, iako ne predstavljaju jedino ispravno viđenje zemlje i naroda, još jedan vrijedan izvor za sagledavanje naše prošlosti 19. stoljeća i značajno nadopunjuju službene percepcije drugih sila na osnovu čije se prepiske (posebno ruske i austrijske) do sada sagledavalo viđenje Bosne i Hercegovine izvana, pa i konačno tumačilo događaje i procese⁹.

I pored svih navedenih pozitivnih karakteristika ovih izvora i značajnog rasterećenja, subjektivnost autora i ovih izvještaja mora se uzeti u obzir. Sigurno su na izneseno u njima utjecali lični profil i afinitet konzula i vicekonzula, izvori njihovih informacija i način na koji su do njih dolazili, a ni britanski konzularni predstavnici nisu bili imuni na drugo i drugačije, pa su zemlju, ljude i odnose među njima posmatrali kroz prizmu vrijednosnih normi civilizacijskog kruga iz kojeg su došli.

Unutar općih izvještaja po svojoj važnosti i zanimljivosti posebno mjesto zauzimaju oni koji su nastali u prvom periodu nakon osnivanja britanskog konzulata u Bosni. Konzul i vicekonzul, nošeni stavom da kreatori britanske vanjske politike o Bosni i Hercegovini znaju vrlo malo, nastoje opservirati skoro sve što je vezano za ovu zemlju i ljude koji je nastanjuju. U općim izvještajima daju se sumarni podaci za cijeli ejalet, ali se u njima mogu razaznati i specifičnosti pojedinih krajeva. S obzirom na činjenicu postojanja vicekonzulata za Hercegovinu u Mostaru, koji je skoro isključivo pratio dešavanje u tom dijelu Bosanskog ejaleta, a Hercegovina je bila predmet razmatranja i u općim izvještajima za cijelu provinciju, britanski konzulat je ostavio najdetaljnije i najobuhvatnije podatke o ovom dijelu naše zemlje. Stoga smo se odlučili analizirati i kombinirati podatke iz pet općih izvještaja – dva koja se odnose na stanje 1857. i tretiraju cijeli Ejalet¹⁰ i tri koja se odnose na 1857.

⁸ Evansovi putopisi su prevedeni u Sarajevu, a za neke britanske konzularne predstavnike u Bosni donedavno se skoro nije ni znalo. Vidi: Evans 1965; Evans 1967.

⁹ Iako ni konzularna i diplomatska grada drugih velikih sila nije u potpunosti iskorištena, na osnovu nje nastali su dosta brojni radovi i nekoliko knjiga koje tretiraju historiju Bosne i Hercegovine od sredine 19. stoljeća do kraja osmanske vlasti. Upućujemo na neke od njih: Zaplata 1937; Tepić 1988; Šljivo 1998; Šljivo 2001; Šljivo 2005; Šljivo 1989; Ekmečić 1973; Čubrilović 1930; Jakšić 1955; Ekmečić 1962, 95-165; Madžar 1975; Mitrović / Kreševljaković 1958; Petrović 1976; Petrović 1979; Šamić 1981; 100-godišnjica ustanka u BiH...; Otpor Austro-Ugarskoj okupaciji...;

¹⁰ Prve sumirane podatke o provinciji Bosni u okviru grada pristigle iz Sarajeva nalazimo u memorandumu britanskog izaslanika P. Sarella, koji je još početkom 1854. godine boravio u našoj zemlji, sa zadatkom da prikupi informacije o aktuelnim događajima u Hercegovini. On je na traženje nadređenih tri godine kasnije, dok je bio na položaju generalnog konzula u Vlaškoj, napisao osvrt u kojem je predstavio svoje viđenje Bosanskog ejaleta s posebnim akcentom na Hercegovinu. (FO 195/553, Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr

i 1858., a razmatraju stanje i prilike u Hercegovini¹¹ – kako bismo dobili “*službenu britansku sliku*” historijske Hercegovine na ulasku u novi vakat kojem su se vrata počela otvarati u osmanskom reformskom periodu, a car i kralj Franjo Josip ih konačno širom otvorio. Dobijena slika je možda jedna od posljednjih slika vremena koje nestaje i sa sobom odnosi jedan način života i vrijednosne norme, jer se od sredine 19. stoljeća sve sfere života počinju značajno mijenjati i dobijati drugačija obilježja.

Čitajući navedene izvještaje u Ambasadi u Carigradu i u Foreign Officeu, u Londonu su mogli saznati da se provincija Bosna na političkoj karti evropskog dijela Osmanskog carstva “nalazi na krajnjem sjevero-zapadu, graniči na sjeveru i zapadu s Austrijskom Hrvatskom i Dalmacijom, na istoku sa Srbijom a na jugu sa Crnom Gorom. Rijeke Una i Sava je dijele od Hrvatske, a Drina, široka i brza rijeka, od Srbije. Neosvojive crnogorske planine odvajaju je od Albanije na jugu, dok je njena teritorija na zapadu otvorena prema Dalmaciji na svakoj tački. Pored toga, dva uska pojasa spajaju zemlju s Jadranom (Klek i Sutorina). Bosna se od Novog Pazara do Novog na sjevero-zapadu proteže u dužini od 250 milja. Sa sjevera prema jugu najduža linija dostiže 150 milja. Površina je oko 26.000 kvadratnih milja, veća je od Grčke i njeno stanovništvo je brojnije za 200.000 duša”. Dalje se ističe kako je podijeljena na sedam distrikta: Zvornik, Banja Luku, Bihać, Travnik, Novi Pazar, Sarajevo i Hercegovinu i kako planine od kojih se sastoji Crna Gora razdvajaju ovu provinciju na dva nejednaka dijela.¹² Njen manji dio, Hercegovina, na sjeveru i istoku graniči s Bosnom, na jugu sa Crnom Gorom i na zapadu s Dalmacijom. Njena najveća dužina “od Duvna na sjeverozapadu do Prijepolja na jugoistoku je oko 120 milja, a najveća širina od Konjica na sjeveru do luke Klek na Jadranu 72 milje. Ona obuhvata prostor od oko 8.400 kvadratnih milja, s oko 24 stanovnika po kvadratnoj milji. Veliki dio Hercegovine sastoji se od planinskih predjela, dijela dinarskih Alpa. Uz dalmatinsku i crnogorsku granicu ovi planinski lanci su ogoljeni i ekstremno surovi, ali primičući

Sarell, 5. februar 1857); Drugi detaljno analizirani opći izvještaj za cijeli ejalet je napisao prvi britanski konzul u Bosni Henry Churchill. (FO 881/679, Commercial Report on the Province of Bosnia (Turkey), Povjerljivo, Printed for the use of the Foreign Office, 24. februar 1858. pisan 25. januara 1858.)

¹¹ Sva tri analizirana izvještaja za Hercegovinu napisao je prvi britanski vicekonzul u Hercegovini James Zohrab. Posebno je vrijedan onaj napisan 28. februara 1859. (FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15; FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859; FO 195/625, Report on the Herzegovina, (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. maj 1859 u: Neale-Bulweru, Sarajevo, 1. avgust 1859, no. 22.) Zahvaljujem se kolegi Emiru Filipoviću na korisnim sugestijama pri čitanju i prevodu nekih dijelova izvještaja.

¹² FO 881/679, Commercial Report on the Province of Bosnia (Turkey), Povjerljivo, Printed for the use of the Foreign Office, 24. februar 1858. pisan 25. januara 1858.

se unutrašnjosti ova zemlja se pretvara u plodniji predio i postepeno, kako se približava Bosni, nastupaju pašnjaci podesni za kvalitetno iskorištavanje". "... Hercegovina je na jugu vezana s Jadranom preko dvije tačke. Južna, Sutorina je uzak pojas zemljišta koji odvaja teritorij Dubrovnika od Kotora i ima malu luku koja je sa svih strana okružena austrijskim utvrđenjima u Boki Kotorskoj. Druga luka po imenu Klek leži na kraju pojasa koji odvaja Dubrovnik od sjeverne dalmatinske granice. Ova luka posjeduje sve mogućnosti za trgovinu, ona je prostrana i potpuno okružena kopnom, ima dobru dubinu vode sve do obale i potpuno pripada Turskoj"¹³.

Navode se glavne hercegovačke rijeke (Neretva, Trebišnjica, Piva, Tara i Morača), te daje opis Neretve, njenih karakteristike i potencijala. "Korito Neretve, od njenog izvora do Počitelja, potpuno je kamenito. U nekim dijelovima to je vrlo uska rijeka, a u prosjeku najširi tok joj je oko 140 jardi. Ispod Počitelja rijeka se otvara u Gabelsku ravnicu i najednom mijenja svoj izgled, poprimajući miran neprekinuti tok do mora. Rijeka je podvrgnuta brzom porastu nivoa između septembra i maja, što je uzrokovano kišama u planinama i topljenjem snijega. U to vrijeme nivo naraste za 12 stopa u toku tri do četiri sata. Dolina Neretve je plodna, ali veliki njen dio ostaje neobrađen. Zemljište u gornjem dijelu doline je najčešće pješćano i kamenito, a približavajući se moru postaje čvrstog sastava. Neretva postaje plovna od Mostara, ali je u sadašnjem stanju beskorisna za provinciju, voda joj je neodgovarajuća za plovidbu zbog obilne vegetacije izazvane sastavom zemljišta". Nastavljajući o rijekama vicekonzul James Zohrab pogrešno saopćava da Piva i Tara nakon spajanja čine albansku rijeku Drinu, očito pomiješavši ovu bosansku rijeku s Drimom. Dio o slatkim vodama završava konstatacijom da Hercegovina posjeduje i više malih potoka koji su, premda pojedinačno nisu od posebne vrijednosti, važni kao sredstvo navodnjavanja i da se teško može reći da u Hercegovini postoje jezera, "a jedno zvano Blato, koje se nalazi u blizini Mostara, u proljeće ostaje bez vode"¹⁴.

Za Hercegovačke ravnice (polja) se navodi da su male i da se prije mogu smatrati dolinama, a neke od njih su tako pritisnute brdima da potoci koji protiču kroz njih jedva mogu proći. "Najveće ravnice u provinciji su one u Drobnjacima, Popovu i Gabeli. Lanac ravnica se proteže skoro paralelno sa crnogorskom granicom, spajajući se u Drobnjacima na Banjanima i završavajući se u blizini Dubrovnika. Prostor Popova se navodnjava zimi zbog čega daje bogate plodove, a ravnica u Gabeli je također veoma rodna"¹⁵.

Zohrab nije bio impresioniran hercegovačkim gradovima u cjelini, za koje kaže da "s izuzetkom Mostara, Foče i Taslidže teško da zaslužuju da se i zovu gradovima." Posebno izdvaja Mostar i iznosi zanimljive podatke o

¹³ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

¹⁴ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

¹⁵ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

njemu. "Rijeka dijeli grad na dva dijela: istočni, koji je prostraniji i izgrađen na brdovitoj strani, ima čaršiju, i u njemu živi bogatiji dio stanovništva, dok zapadni dio nastanjuju siromašniji slojevi, uglavnom katolici, koji se bave poljoprivrednim zanimanjima. Bašče (vrtovi) iz kojih se grad snabdijeva povrćem također se nalaze na ovoj strani. Istočni dio grada je čišći i zdraviji za život, zapadni je močvaran i pogodan za groznice. Kuće su uglavnom male, građene i pokrivene kamenom, slabe su gradnje i lišene komfora. Skoro sve su okružene malim dvorištem s vrtom, tako da grad izgleda prostran. Ulice su, s izuzetkom dvije glavne, uske, ali čiste zbog pješčanog sastava zemljišta. Ove dvije glavne ulice su široke i idu paralelno jedna s drugom u skoro ravnoj (pravoj) liniji od sjevera ka jugu. Na njima su podignuti pješačka staza i redovi trgovina na obje strane koji gradu daju živopisan izgled." Osvrće se na bogomolje, sistem obrazovanja i vjersku strukturu stanovništva Mostara. "U gradu se nalazi 20 džamija slične gradnje. Pravoslavni imaju malu kapelu u predgradu uz koju je pridodata (prigradena) škola za dječake koju u pravilu pohađa oko 200 polaznika. Katolici se okupljaju u samostanu udaljenom od grada oko dvije milje, u kojem je i sjedište Mostarskog biskupa. Katolička škola je pridodata samostanu, slabo je pohađana i loše rukovodena. Muslimani imaju školu u gradu u kojoj Turci i Slaveni uče. Ni u Mostaru niti u bilo kojem drugom dijelu provincije do sada nije osnovana nijedna škola za djevojčice. Ženska populacija je uronjena u duboko neznanje. (...) U Mostaru živi oko 10.000 duša, podijeljenih na muslimane, pravoslavce i katolike. Najbrojniji su muslimani, kako u Mostaru, tako i u drugim gradovima u Hercegovini, dok u selima oni čine manjinu." Spominje i nezaobilazni *rimski most*. "Dva dijela grada su povezani lijepim *rimskim mostom* sa jednim lukom koji premošćuje Neretvu na najužem klancu u blizini centra grada"¹⁶.

Za Zohrabu su još samo Foča i Pljevlja vrijedni spomena, čije su kuće i radnje uglavnom izgrađene u istom stilu kao u Mostaru, dok ovi gradovi nisu na istom stepenu čistoće kao Mostar. Procjenjuje da i oni imaju po 10.000 duša, i nošen inercijom strukture stanovništva Mostara, koji očitije bolje poznaje, ističe da se stanovništvo i ovih gradova dijeli "na tri sekte: pravoslavne, muslimane i katolike"¹⁷. Na ostale gradove u Hercegovini ne troši puno riječi, konstatirajući usput da su "Stolac, Trebinje, Čajniče, Duvno, Konjic i drugi prije velika sela sa trgovima" i da su u njima sjedišta nahijske uprave. "Sela su često smještena na teško pristupačnim mjestima. Uglavnom su naseljena hrišćanima, pravoslavnim i katolicima. Pozicija je odabrana kao zaštita od iznenadnog napada. Sela generalno imaju od 10 do 100 koliba sagrađenih od neotesanog kamena, pokrivenih daskom ili kamenom. Ove kolibe rijetko imaju više od jedne sobe u kojoj se okuplja familija zajedno sa

¹⁶ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

¹⁷ Prvi austrougarski popis proveden u Bosni i Hercegovini 1879. godine u gradu Foči bilježi samo jednog katolika od ukupno 2968 stanovnika. Ortschafts -- Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Herzegovina. Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, C. i kr. vladina tiskarna, Sarajevo 1880, 110.

živinom i domaćim životinjama. Pokućstvo seljaštva se uglavnom sastoji od dva ili tri željezna lonca, nekoliko zemljanih posuda, nešto drvenih kašika i možda stola. Prostirku čini grubo vuneno ćebe koje služi kao ogrtač za kišu ili hladno vrijeme, ali i kao prostirač i pokrivač, i za muškarce i za žene¹⁸.

U sumarnim izvještajima britanski konzuli su izvještavali o broju stanovnika cijelog ejaleta, a vicekonzuli o stanovništvu u Hercegovini, njegovom vjerskom sastavu, socijalnoj strukturi, karakteristikama vjerskih grupa, crkvenoj organizaciji, međusobnim odnosima grupa stanovništva, odnosima prema osmanskoj vlasti i evropskim silama, te o navikama i običajima naroda. Iz njih saznajemo da je 50-ih godina 19. stoljeća u cijelom ejaletu živjelo više od milion ljudi, a u Hercegovini oko 200.000, od čega katolika oko 80.000, pravoslavnih oko 70.000 i muslimana oko 50.000¹⁹. Posebno je iscrpan sumarni izvještaj za Hercegovinu vicekonzula Zohraba za 1858. godinu u kojem nije štedio riječi da u lošem svjetlu prikaže stanje i karakter stanovništva, posebno muslimanskog dijela. Oštrici njegovih opaski izbjegle su samo prirodne osobine ljudi i njihova radinost.

“Pravoslavci su pametni (bistri), vrijedni i vješti. Fanatični su u svojoj vjeri i ne vole skoro nijednu sektu čije se učenje razlikuje od njihovog. Oni nisu skloni Evropljanima, s izuzetkom Rusije, prema kojoj gaje veliko poštovanje i obožavanje. Prema svojoj vlasti su neprijateljski nastrojeni. Pravoslavno stanovništvo je predominantno u južnim i istočnim dijelovima provincije. Pravoslavnom crkvom upravlja vladika ili mitropolit postavljen iz Carigrada. Sveštenstvo se dijeli na arhimandrite, igumane (nadstojnike manastira), monahe i sveštenike. Svi su oni porijeklom iz ove provincije i općenito uzevši su krajnje nepismeni i ograničeni, ali imaju veliki utjecaj na narod. Vladika u pravilu plaća za svoje postavljenje i posljedično se ne ustručava da upotrijebi sva sredstva kako bi nadoknadio uloženo. (...) Činjenica da vladika nikada nije domaći čovjek i da ne zna jezik i običaje svoje pastve čini ga vrlo nepopularnim, i dok narod na sveštenstvo gleda s poštovanjem, njega ne poštuju ni sveštenici ni narod”²⁰.

“Katolici su poljoprivrednici i zanatlije provincije. Samo mali broj ih je uključen u trgovačke poslove. Oni su, općenito uzevši, siromašni i krajnje neuki i nepismeni. Samo ih nekolicina zna čitati i pisati na njihovom jeziku, a poznavanje bilo kojeg drugog jezika je rijetka pojava među njima. Oni su mnogo manje opasni za vlast nego pravoslavci, ne posjeduju ni istu količinu

¹⁸ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

¹⁹ FO 195/625, Izveštaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15; FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859. Godine 1860. tada privremeni konzul Zohrab je procjenjivao da u cijelom ejaletu muslimana ima 490.000, grkopravlavnih 550.000, katolika 160.000, ukupno 1.200.000. FO 881/2987, Ekstracts of Despatches relating to Administrative Reforms in Bosnia, printed for the use of the Foreign Office, 30. novembar 1876. (povjerljivo).

²⁰ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

hrabrosti niti imaju isti osjećaj mržnje prema turskim gospodarima. (...) Oni jedino zahtijevaju da im se dozvoli da žive u miru i uživaju pravedan dio plodova svoga rada. Neosporno su neprijateljski nastrojeni prema muslimanima, od kojih većina na njih gleda kao na robove. Prema pravoslavicima njihova mržnja je jaka i često dolazi do okršaja između ove dvije sekte. Također ne vole Evropljane, a to osjećanje ohrabruje svećenstvo. U duhovnim stvarima katoličko stanovništvo Hercegovine je pod upravom dvojice biskupa, jednom je sjedište u Mostaru, a drugom u Dubrovniku. Narod je pod kontrolom svećenstva kojem je pokoran. Nažalost, utjecaj svećenstva nije u korist naroda, ne čine se naponi da se narod obrazuje, da mu se unaprijedi moral, niti da mu se uliju vjerski nazori. Sva pažnja svećenstva je okupirana smišljanjem sredstava samoveličanja i tome da se zaustave sve aktivnosti koje bi mogle diskreditirati njihovu crkvu. O obrazovanju svećenika franjevačkog reda vodi se briga. Na oko 12 milja od Mostara nalazi se škola koja je osnovana prije nekoliko godina, od kada se u njoj obrazuju djeca za crkvenu službu. U njoj se uči latinski, italijanski, slavenski, historija crkve i teologija. Poslije te škole daci nastavljaju obrazovanje u Rimu, gdje se primaju u franjevački red”²¹.

“Većina, maltene svi muslimani su veleposjednici, čiji su preci prelasom na islam osigurali sebe i pribavili dobru volju osvajača koji su im ostavili njihova imanja i dali im i dijelove zemljišta koju su izgubili oni koji su odbili da promijene njihovu (kršćansku, primj. E. R.) vjeru. Rezultat ovih mjera je bio da su imućni stanovnici razdvojeni od većine naroda koji je vjerno zadržao kršćansku religiju. Domaći muslimani su veoma fanatični. Oni preziru kršćane i čak muslimane iz drugih dijelova Carstva ne smatraju mnogo boljim od kršćana. Oni su uobražene neznalice i nedruštveni. (...) Najveći broj Turaka živi od proizvoda i rente s njihove zemlje, a samo mali broj ih je angažiran u trgovini”²².

Odnose između muslimana i hrišćana u Hercegovini u mnogo pozitivnijem svjetlu predstavlja izaslanik Sarrel, koji opisujući Nikšić i odnose među ljudima naglašava: “Hrišćanima je ovdje dozvoljeno da nose oružje i oni su u najboljim odnosima s njihovom muslimanskom braćom. Stari gospodin, u čijoj kući sam živio, vodio je rat sa cijelim gradom da osveti uvredu nanesenu njegovoj sluškinji koja je bila hrišćanka”²³.

Ni u predstavljanju karaktera stanovništva Hercegovine Zohrab i Sarrel se ne slažu. Zohrabova slika je opet mnogo nepovoljnija. “Stanovništvo posjeduje veoma loše navike. Većina naroda se odaje pijanstvu, koristi neispravan i nepristojan jezik, a muškarci, žene i djeca se u zajedničkom razgovoru služe prostim i lošim izrazima. Obrazovanje se vrši u samostanima, i do sada nisu učinjeni naponi da se podstakne narod kako bi dobio želju

²¹ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859. Vidi i FO 195/553, Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr Sarell, 5. februar 1857.

²² FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

²³ FO 195/553, Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr Sarell, 5. februar 1857.

za znanjem. Iako su škole osnovane po cijeloj provinciji od strane svećenstva, obrazovni predmeti su previše ograničeni i nepotpuni da bi rezultirali zadovoljavajućom promjenom kod nadolazeće generacije i jedva su dovoljni da najuspješnije osposobe za bavljenje trgovinom. U vjerskim stvarima narod pokazuje potpuno neznanje²⁴. Za stanovništvo Hercegovine Sarrel kaže da "pripada srednjem vijeku", čak više nego ono u Bosni pa, po njegovom mišljenju, postupanje s njima zahtijeva veliki oprez. "Uz to su ljubazniji i srdačniji nego Bošnjaci. Spremni su žrtvovati i život kako bi ispunili ono što smatraju obavezom gostoprimstva²⁵.

Iz sfere privatnog pažnju su najviše privlačili muško-ženski odnosi, udaja i brak. Zohrab piše: "Premda su muslimani fanatični i antikršćanski nastrojeni, zadržali su neke kršćanske običaje. Muslimanske djevojke prije udaje se pokazuju i slobodno razgovaraju sa momcima, dok se ulaskom u brak počinju pridržavati obaveznih normi striktnije nego u drugim dijelovima Turske. Često, kada se roditelji protive izboru djevojke, djevojka se ukrade. Ukoliko je prva žena živa, druga žena je rijetkost, pa skoro i da nema takvih slučajeva. Razvod je rijetkost i smatra se sramotom. Hrišćanke, udate i neudate su slobodne i nerezervirane u ponašanju, miješaju se s muškarcima i ulicom hodaju nepokrivene. Među kršćanima, posebno katolicima, udaja u ranim godinama je česta pojava, pa je normalno naći suprugu od 12 do 14 godina. Ovaj sistem ranog braka ohrabruje svećenstvo, čiji se prihodi od toga povećavaju²⁶.

Britanski konzularni predstavnici su informacije o domaćoj proizvodnji, mogućnostima za njeno povećanje, potrebama domaćeg tržišta, uvozu, izvozu i općenito stanju trgovine u Hercegovini prikupljali na osnovu izvjava vlasti, razgovora s domaćim trgovcima i na osnovu onoga što su sami vidjeli. Opservirajući pitanje poljoprivredne proizvodnje Zohrab je napisao: "Poljoprivredni proizvodi provincije su indijski kukuruz, pšenica, ječam, sjeme lana (lan), proso, duhan i sijeno (trava). Površine pod indijskim kukuruzom su najbolje obrađene, pšenica se mnogo ne uzgaja, a uzgaja se uglavnom u sjevernim i istočnim dijelovima provincije gdje je tlo pogodnije za ovu žitaricu, ali ni u jednom dijelu Hercegovine pšenica ne daje obilan prinos niti je dobrog kvaliteta. Proizvodnja nije dovoljna za lokalnu potrošnju, a deficit se nadoknađuje uvozom u velikim količinama iz Bosne. Ječam se uzgaja u cijeloj provinciji, ali je lošijeg kvaliteta. Sjeme lana se uzgaja u manjim količinama u sjevernim dijelovima, a riža naveliko u distriktu Ljubuški. Nijedna vrsta žitarica se ne proizvodi u količinama dovoljnim za izvoz da bi to bilo vrijedno spomena. Duhan dobrog kvaliteta mogao bi se proizvoditi u velikim količinama da postoji izlaz za njegov izvoz, ali kako je jedina sadašnja utovarna luka na austrijskoj teritoriji i kako austrijska vlada zabranjuje njegov

²⁴ FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

²⁵ FO 195/553, Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr Sarell, 5. februar 1857.

²⁶ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

prolaz, duhan se uzgaja samo za lokalne potrebe i za snabdijevanje susjednih turskih provincija.

Kultura vinove loze čini glavnu granu gazdinstava u zapadnom dijelu provincije. Rod se preraduje u vino i melasu. Uz malo više pažnje i znanja u proizvodnji moglo bi se proizvoditi dobro vino, ali vinari vode računa samo o količini, što za posljedicu ima da se proizvodi vino najlošije sorte. Bolest vinove loze nanijela je štetu u provinciji posljednjih nekoliko godina, pa rod u posljednjih pet-šest godina nije dostigao ni polovicu od uobičajene količine. Većina voća i povrća karakterističnog za južnu Evropu uspijeva u Hercegovini. Poljoprivredne mogućnosti provincije ostaju još uvijek neiskorištene. Hercegovina, zbog njene nepogodosti za uzgoj kultura, smatra se čisto neproduktivnom zemljom, ali ako bi se zemljište pravilno pripremlilo za upotrebu, veoma brzo bi postala proizvodna provincija od velike vrijednosti za Tursku. Veliki dio zemlje je pogodan za gajenje vinove loze, maslina i dudova, ali se samo prvospomenutom poklanja pažnja poljoprivrednika. Iako se loza uzgaja u zapadnim i južnim dijelovima provincije, još uvijek ni desetina zemljišta nije pripremljena za njen uzgoj. Brda koja presijecaju provinciju mogla bi biti pokrivena gajevima maslina, ukoliko bi narod slijedio primjer njihovih komšija Dubrovčana koji su korisnim stablom pokrili sve skoro nepristupačne tačke njihove zemlje”.

“Klima je povoljna za raširivanje uzgoja svilene bube, pa dudovi raskošno cvjetaju širom provincije, ali se malo pažnje poklanja proizvodnji svile. Nema sumnje da bi, ako bi uzgoj dudova ohrabrio proizvodnju, za nekoliko godina ova provincija izvozila velike količine svile. Tokom nekoliko godina nekolicina domaćih ljudi je u ograničenoj mjeri uspješno uzgajala svilenu buhu. Bolest, koja je u posljednje vrijeme uzrokovala mnogo štete proizvođačima svile u Evropi, u ovoj provinciji je nepoznata. Teško je reći da li bi se to moglo pripisati klimi ili prirodnim svojstvima lista na kojima se buba hrani. Ovo izbjegavanje prevladavajuće bolesti teško bi se moglo pripisati malom broju buba koje se proizvode, jer je isti negativan utjecaj bolest imala na njihov mali broj kao i na veliki”²⁷.

Razmatrajući mogućnosti za proizvodnju u Hercegovini Zohrab je napisao da Hercegovina može u velikim količinama proizvoditi i krompir, svinje, ovce, koze, vunu, vosak, med, krzna i druge kože, te balvane. Posebno je istakao da su u razgovoru s njim seljaci istakli da bi uz vladinu pomoć krenuli u masovniji uzgoj i preradu grožđa i masline²⁸. Iako se nagadalo o velikim rudnim nalazištima, Zohrab je bio veoma oprezan u davanju bilo kakvih procjena. U izvještaju iz 1857. istakao je da je provincija bogata nalazištima uglja koja leže neiskorištena, a postoje i nalazišta željezne rude, kao i asfalt dobrog

²⁷ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

²⁸ FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

kvaliteta koji je otkriven u blizini Kleka²⁹, dok u općem izvještaju za narednu godinu dodaje: "O rudnim bogatstvima Hercegovine ništa se pouzdano ne zna. Priča se da se zlato, srebro i olovo nalaze u brdima, ali nema dokaza koji bi potvrdili istinitost ovih tvrdnji. Nalazišta uglja i željeza leže u različitim dijelovima Hercegovine, a u blizini Kleka pronaden je asfalt u izobilju. Porta je prije četiri godine izvjesnom Ali-paši na period od 12 godina ustupila privilegiju da iskorištava poznata nalazišta uglja i željeza, kao i druge žile koje budu pronadene. Uslovi koncesije su bili toliko teški da je Ali-paša odustao od svih namjera da poduzme bilo kakve radove, tako da postojanje rudnih bogatstava ostaje predmet nagadanja"³⁰.

Zohrab je izvijestio da Hercegovina raspolaze velikim šumskim bogatstvom i da su šume u Hercegovini prostrane i veoma vrijedne, ali da eksploatacija drveta nije na visokom novou. "U njima se nalaze: hrast, bukva, jasen, crveni i bijeli bor, crveni i žuti javor, brijest, orah u velikim količinama. Teškoće u transportu debala do tržišta do sada su sprečavale domaće ljude da se bave trgovinom balvanima. Jedna austrijska kompanija, vidjevši kolika može biti dobit ulaganjem kapitala u ove šume, pribavila je koncesiju na 20 godina za eksploataciju borovine. Pilana potočara je podignuta u blizini Mostara, a urađeni su putevi i prelazi. Oko 5.000 panjeva je posječeno i izvezeno dok posao nije zaustavljen od strane Omer-paše 1852. godine, od kada posao nije nastavljen"³¹.

Britanci su u značajnijem uzgoju duhana i uredenju u ovoj oblasti vidjeli prostor za popravljavanje položaja domaćeg stanovništva i dodatnu injekciju bosanskim finansijama. Ističe se da je domaći duhan u Hercegovini dobrog kvaliteta, da se proizvodi u dovoljnim količinama, ali da je Austrija zabranila njegov uvoz. Kako bi se omogućilo da domaći duhan nađe put do drugih tržišta, vicekonzul Zohrab predlaže otvaranje luke Klek za slobodan promet³².

U izvještajima se konstatira da u Hercegovini, kao, i u cijeloj Bosni, nije bilo velikih manufaktura i da dominira esnafsko zanatstvo po gradovima. "Čebad, pamučna odjeća napravljena od uvezenih pamučnih rolni i ćilimi su jedine manufakture u provinciji. Čebad i ćilimi se izvoze u Dalmaciju, Bosnu i Srbiju." Kod kuća se radila odjeća, većinom za vlastite potrebe. "Razboj na kojem radi ženski dio familije može se naći u skoro svakoj kući"³³. "Pamućnu odjeću prave žene po kućama za domaću upotrebu, i ona ne predstavlja ar-

²⁹ FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

³⁰ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859; FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

³¹ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

³² FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

³³ FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

tikal trgovine. Provincija također proizvodi krzna, kože, med i vosak koji se izvoze u Austriju. Veliki broj ponjava i rogatih životinja svake godine se šalje na dalmatinske pijace (tržnice)³⁴. Iako su Bosanci u Osmanskom carstvu tradicionalno bili priznati u izradi oružja i konjske opreme, ta aktivnost sredinom XIX stoljeća polako zamire i gubi utrku s manufakturno i industrijski proizvedenom robom³⁵.

Posebno se, s pravom, ukazuje na monopolistički položaj Austrije u vanjskoj trgovini kako cijelog ejaleta, tako i Hercegovine. Politička situacija na Balkanu bila je takva da je išla naruku Austriji i omogućila joj da postane zemlja na koju je Bosna i Hercegovina gotovo isključivo orijentirana. Povoljnim geografskim položajem u odnosu na Bosnu i Hercegovinu Habsburška monarhija se svestrano koristila i u svojim planovima ekonomskog razvoja "gotovo da je zaboravljala na državnu tursku granicu". Dominirajuća uloga Austrije na Jadranu onemogućavala je veću liberalizaciju prometa s Bosnom i Hercegovinom, a jedina luka Klek ostala je Osmanskom carstvu sve do kraja njene vlasti u Bosni i Hercegovini samo kao luka preko koje su mogle doći nove trupe u slučaju potrebe. Na taj način Austrija i njeni trgovci nisu dozvoljavali da roba koja je stizala s područja Bosne i Hercegovine bez njihova posredstva ide dalje u Evropu.³⁶ U općim izvještajima se naglašava da se, izuzevši ograničenu trgovinu s drugim dijelovima Carstva i sa Srbijom (željezo za rakiju), cijela trgovina obavlja s Austrijom. Konzul Churchill je iznio i konkretne prijedloge kako povećati trgovinu i popraviti privrednu sliku provincije. Na prvom mjestu predložio je da se stvori stanje konkurencije u kojoj bi Bosna i Hercegovina komunicirala direktno i s drugim državama, a ne samo s Austrijom, da se uklone vještačke barijere koje sprečavaju povećanje bosanske trgovine i izgradi mreža puteva u provinciji, osigura siguran i brz promet. Po njemu, ključno bi bilo otvaranje domaće luke na Jadranu (u Kleku), čijim bi otvaranjem stanovnici Bosne i Hercegovine mogli doći u kontakt direktno s južnom i zapadnom Evropom, što bi dovelo do takmičenja ovih zemalja s Austrijom, a otvorenije tržište bi navelo stanovnike Bosne i Hercegovine da više iskorištavaju bogatstva ove zemlje. Predložio je da se iz Kleka izgrade dva puta, jedan za Mostar, a drugi za Taslidžu. Iz Mostara trebalo bi izgraditi jedan put za Travnik, drugi za Sarajevo, a iz ovih gradova i iz Taslidže trebalo bi dalje razvijati putnu mrežu. Na kraju je zaključio da Porta postojećim sistemom uprave uništava zemlju, ne otvara luku, ne gradi i ne popravlja puteve i mostove, povećava poreze i "nije teško prognozirati da, ako turska vlada ne učini nešto za ovu

³⁴ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

³⁵ FO 881/679, Commercial Report on the Province of Bosnia (Turkey), Povjerljivo, Printed for the use of the Foreign Office, 24. februar 1858. pisan 25. januara 1858.

³⁶ Zohrab napominje da se značaj trgovine u Bosni vidi iz napora Austrije da je zadrži u svojim rukama, a u što spada i njeno nastojanje da Klek bude zatvoren. FO 195/625, Izveštaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

provinciju, ona će je na kraju izgubiti”³⁷. O trgovinskoj ovisnosti o Austriji izvještavao je i Zohrab, koji je nakon upoznavanja sa stanjem na terenu u oktobru 1857. izvijestio kako provincija Bosna zavisi od Austrije, da je snabdjeva potrebnim stvarima, da u tome učestvuju dosta brojni mali trgovci koji dobijaju dugoročne kredite (od 9 do 12 mjeseci) od tršćanskih trgovaca koji fiksiraju njihove vlastite cijene. Plaćanje se vrši u novcu, vuni ili drugim proizvodima koje trgovci doznacavaju svojim kreditorima, koji im plaćaju cijene koje oni odrede. Tako je trgovina potpuno u vlasti Austrije. “Nabavljena roba odgovara sadašnjim zahtjevima, ali ne i potrebama naroda koji se, zbog skupoće i lošeg kvaliteta artikala izloženih za prodaju, mora suzdržavati od mnogo komfora”. Zohrab je vjerovao da su problemi koje je u to vrijeme stvarala Austrija da preduprijedi otvaranje luka za trgovinski promet u Sutorini ili Kleku sami po sebi dovoljan dokaz velikog značaja koji bi njihovo otvaranje imalo za bosansku trgovinu. Za otvaranje luke na Jadranu također su bili zainteresirani domaći trgovci, koji su u razgovaru sa Zohrabom istakli “da su za otvaranje luke, jer bi to u krajnjoj liniji vodilo smanjenju visokih uvoznih cijena koje su im nametnuli trgovci iz Trsta”³⁸.

Britanski diplomatski predstavnici su u općim i generalnim trgovinskim izvještajima uredno izvještavali o vrijednosti uvoza i izvoza i artiklima koji su predmet razmjene,³⁹ a ti izvještaji nam ne daju samo podatke o trgovini, već se iz njih može mnogo saznati o životu stanovništva: šta su ljudi oblačili, šta su jeli, pili, čime su se bavili. Za razliku od cijelog ejaleta, gdje je vrijednost izvoza redovno premašivala vrijednost uvoza, u Hercegovini je bila nepovoljnija situacija. “Godišnje se u provinciji uvozi proizvoda u vrijednosti od oko 150.000 funti sterlinga. Iz Trsta se uglavnom uvoze pamučni proizvodi, pamuk, sukno, vunene izradevine, svila, željezo, željezo u pločama, limene ploče, olovo, staklo, gvozdarija, šećer, kafa i druga kolonijalna roba. Iz Beča preko Bosne stižu zlatne drangulije, somot i svila. Svila u rolnama i neke vrste pamuka dolaze iz Carigrada preko Soluna i Sarajeva. Siva tkanina (štof) se uvozi u velikim količinama, koja nakon bojenja u crno-plavu postaje glavni odjevni materijal hrišćana u gradovima širom provincije, i muškaraca i žena. (...) Uvezeni štof je najčešće proizveden u njemačkim i francuskim manufakturama”⁴⁰. U izvozu robe iz Hercegovine značajno mje-

³⁷ FO 881/679. Commercial Report on the Province of Bosnia (Turkey). Povjerljivo. Printed for the use of the Foreign Office, 24. februar 1858. pisan 25. januara 1858.

³⁸ FO 195/625. Izvještaj o Provinciji Hercegovini. izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859. no. 15.

³⁹ Godine 1857. vrijednost uvoza iznosila je 252.900 funti, a izvoza 772.410 funti. FO 881/679. Commercial Report on the Province of Bosnia (Turkey). Povjerljivo. Printed for the use of the Foreign Office, 24. februar 1858. pisan 25. januara 1858. Za cijelu Bosnu bez Hercegovine 1858. godine uvezeno je robe u vrijednosti 431.458 funti, a izvezeno 471.054. FO 195/625, Acting Consul Henry Jones-Bulweru, Sarajevo, 8. februar 1859. Ukupna vanjska trgovinska razmjena Bosne i Hercegovine te godine procjenjivala se na oko dva miliona funti. FO 195/625, Neale-Bulweru, Sarajevo, 1. avgust 1859.

⁴⁰ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

sto su zauzimali stoka i proizvodi vezani za uzgoj stoke, kao i prodaja koža divljih životinja. Izvozila se vuna u velikim količinama, kozija dlaka, ovčije i kozije kože. "Godišnji izvoz dostiže vrijednost od oko 70.000 funti sterlinga. Izvoze se ovce, koze, krzna, ovčije i kozije kože (...) ¹¹ volovi, konji, svinje, (...) vosak, kože krupnih životinja, lisičije i vučije kože"¹².

Summary

Herzegovina in the mid 19th century – Land and people in general reports of the British consular representatives for the year 1857th and 1858th

After the establishment of the British Consulate in Sarajevo and Mostar Vice Consulate in 1857, The Consuls and Vice-Consuls submitted reports of all the events and developments in Bosnia and Herzegovina, and around it. Although they give a special attention to the implementation of the reforms, they also contain other valuable information. General reports that were made in the first period after the establishment of the consulate contain the most valuable summary information. They present observations on almost everything related to this country and the people who inhabit it. Related to the fact of the existence of the Vice Consulate in Mostar, which almost exclusively followed the developments in this part of the Bosnian province (ejalet), Herzegovina has been a subject of discussion in the general reports for the entire province. British consulate has left the most detailed and the most comprehensive information on this part of our country. The reason why the author decided to analyze and combine data from five general statements related to 1857 and 1858 is in order to obtain "an official British image" of the historical Herzegovina when it disappears and takes away the way of life and valuable standards.

Analyzed reports, in which author presents Herzegovina, are speaking about the status of the entire Bosnian ejalet and Herzegovina separately, their natural and economic resources, the administrative division of Herzegovina, its towns, villages and houses as well as their arrangement, fields, Herzegovinian rivers and even fresh water. Neretva river is especially considered in detail, with its characteristics and potentials, as well as Mostar with numerous interesting information (about his worship, inevitable "Roman bridge" system of education and religious structure of the population). It also reported about the population in Herzegovina, its religious composition, social structure, the characteristics

¹¹ FO 195/625, Report on the Herzegovina, (Izvjestaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. maj 1859 u: Neale-Bulweru, Sarajevo, 1. avgust 1859, no. 22.

¹² FO 195/625, Izvjestaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

of religious groups, church organization, their relations, relations between the Ottoman authorities and European powers, and the character, habits and customs of the people. The greatest attention from the private sphere is given to the male-female relations and marriage. The reports speak about domestic production capabilities for its increase, the needs of the domestic market, the value of imports and exports and articles that are the subject of the exchange, and these data show the life of the population, how people were dressed, what they ate, drank, what they practiced. It is rightfully pointed at the monopolistic position of Austria in the foreign trade of the whole ejalet, and Herzegovina separately, presenting the concrete proposals on how to increase trade and improve the economic picture of the province and the state of people.

Literatura

- Bourne, K.* 1970, *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*, Clarendon Press, Oxford 1970.
- Cunningham, A.* 1993, *Eastern Questions in the Nineteenth Century, Collected Essays, Volume II*, Frank Cass&Co. LTD, London 1993.
- Čubrilović, V.* 1930, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Srpska kraljevska akademija, posebna izdanja, knj. LXXXIII, Beograd 1930.
- Ekmečić, M.* 1973, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo 1973 (II izdanje).
- Ekmečić, M.* 1962, *Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori za vrijeme krimskog rata 1853-56. godine*, GDI BiH, XIII, 1962.
- Evans, A. Dž.* 1965, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, Sarajevo 1965.
- Evans, A. Dž.* 1967, *Ilirska pisma*, Sarajevo 1967.
- Jakšić, G.* 1955, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Beograd 1955.
- Jelavich, B.* 1973, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press 1973.
- Madžar, B.* 1975, *Izveštaji austriskog generalnog konzula Vasića... od septembra 1875. do juna 1876. godine*, Glasnik ADA BiH, XIV/XV, 1974-75, Sarajevo 1975.
- Mitrović, P. / Kreševljaković, H.* 1958, *Izveštaji Italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, Sarajevo 1958.
- The New Cambridge Modern History, Volume X. The Zenit of European Power 1830-70*, Edited by J. T. Bury, Cambridge at the University Press 1960.
- Okey, R.* 2002, *British Impressions of the Serbo-Croat Speaking Lands of the Habsburg Monarchy – Reports to the Foreign Office 1867-1908*, u: *Great Britain and Central Europe 1867-1914*, VEDA, Bratislava 2002.
- Otpor Austro-Ugarskoj okupaciji: Naučni skup: Otpor Austro-Ugarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1979.
- Petrović, R.* 1976, *Prvi diplomatski kontakti između Bosne i Hercegovine i Kraljevine Italije*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXXVI-II, Sarajevo 1976.

- Petrović, R.* 1979. Pogled na Bosnu (1864. godine) i Hercegovinu (1868. godine) sedamdesetih godina XIX stoljeća. Glasnik Arhiva i društva arhivskih radnika BiH, god. XVIII-XIX, Sarajevo 1978/79.
- Puryear, V. J.* 1931. England, Russia, and the Straits Question 1844-1856. University of California Press, Berkeley, California 1931.
- Radušić, E.* 2008. Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine (disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2008. godine).
- Radušić, E.* 2009. Grada Nacionalnog arhiva Velike Britanije u Londonu za izučavanje historije Bosne i Hercegovine u XIX stoljeću. Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine, XXXIX/2009, Sarajevo 2009.
- Šamić, M.* 1981. Francuski putnici u BiH u XIX stoljeću (1836-78) i njihovi utisci o njoj. Sarajevo 1981.
- Šljivo, G.* 1998. Bosna i Hercegovina, 1854-1860. Landshut 1998.
- Šljivo, G.* 2001. Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran. Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815-1878, Tešanj 2001.
- Šljivo, G.* 2005. Bosna i Hercegovina, 1861-1869. Orašje 2005.
- Šljivo, G.* 1989. Iseljavanje bosanskog stanovništva u prekosavske krajeve u prvoj polovini 1860. Istorijski zbornik. Istorijski institut u Banjaluci, godina X, broj 10, Banjaluka 1989.
- Tepić, I.* 1988. Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878), Veselin Masleša, Sarajevo 1988.
- Zaplata, R.* 1937. Strani konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade. Kalendar Gajret, Sarajevo 1937.
- 100-godišnjica ustanka u BiH: Međunarodni naučni skup povodom: 100-godišnjice ustanka u BiH, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine. I-III, Sarajevo 1977.